

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ЛУГАНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

МАТЕРІАЛИ

**ІІІ Луганської міжнародної історико-археологічної конференції,
присвяченої пам'яті С.Н. Братченка**

Луганськ – 2012

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПОЛОГІЮ ПОХОВАНЬ ПІЗНІХ КОЧІВНИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ)

У статті розглядаються існуючі типології поховань пізніх кочівників, робляться спроби застосувати їх до матеріалів окремої території. Автор приходить до висновку, що необхідна розробка нової типології, в основі якої лежали б інші ознак, ніж орієнтація померлого і наявність чи відсутність кісток коня в похованні. Крім того, слід враховувати особливості кожної території, можливі зв'язки із сусіднім населенням.

Ключові слова: Східноєвропейські степи, пізні кочівники, поховання, типологія.

У східноєвропейських степах пізні кочівники (печеніги, торки та половці) з'являються в X ст. і залишаються господарями цих земель до середини XIII ст. Після себе вони залишили, передусім, такі пам'ятки як святилища та поховання.

Аналізуючи писемні та археологічні джерела, С.О. Плетньова виділяла групу донецьких половців, які кочували в басейні Сіверського Дінця [Плетньова, 1990]. Картографування місцезнаходження половецьких кам'яних статуї опосередковано свідчить про те, що донецькі половці локалізувалися саме на території середньої течії Сіверського Дінця, що й визначає територіальні межі дослідження. Ми використали, в першу чергу, результати розкопок В.О. Городцова та Є.П. Трифільєва в Ізюмському та Куп'янському повітах Харківської губернії та В.О. Городцова у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (Бахмут нині – м. Артемівськ) [Городцов, 1905; Трифільєв, 1905; Городцов, 1907]. Цими даними ми й будемо оперувати надалі.

Типологією поховань пізніх кочівників займалися, передусім, такі дослідники, як Г.О. Федоров-Давидов та С.О. Плетньова. За конструкцією насипу Г.О. Федоров-Давидов виділяв 7 типів курганів [Федоров-Давидов, 1966], з них на нашій території трапляються кургани 4 типів. Найпоширеніші, звичайно, кургани першого типу – з простим земляним насипом. На території Бахмутського повіту є також кургани другого, третього та четвертого типів: 1) насип, насичений каменями (4 поховання) 2) викладка з каменів на горизонті над ямою (6 поховань) та 3) кургани з кам'яними викладками у вигляді кіл на поверхні насипу та на периферії чи суцільною «черепашкою» по поверхні насипу, а також кургани, насипані у 2 прийоми з викладкою камінням по поверхні першого насипу (7 поховань). На інших територіях курганів 2-4 типів не було, або ж вони не фіксувалися. Насипи з каменями дослідники пов'язують з половцями і датують на нашій території XII – поч. XIII ст., адже

відомо, що половці, які жили на сході Казахстану будували свої насипи з каменю [Плетньова, 1982]. В.В. Кравець, розробляючи типологію поховань пізніх кочівників Середнього Подоння, значно спростив цю схему, виділивши 2 типи насипів: 1) простий ґрунтовий і 2) насип, що містить різноманітні кам'яні майданчики [Кравець, 2004].

Той же В.В. Кравець за вибором місця для могильної ями розділив пізньокочівницькі поховання на 3 відділи: 1) основні поховання 2) поховання біля основи раніше насипаного кургана, насип над якими перекриває насип ранішого періоду 3) впускні поховання [Кравець, 2004]. За нашими матеріалами виділити насипи 2 відділу доволі важко, оскільки не завжди такі особливості фіксувалися. За нашими даними 22 з 85 поховань (26 %) є основними. Висота курганів з основними похованнями – 35 – 160 см, в середньому близько метра. Кургани з впускними похованнями зазвичай значно вищі, в середньому близько двох метрів.

В основу типології самих поховань Г.О. Федоров-Давидов поклав орієнтування померлого і наявність чи відсутність кісток коня. Поєднуючи ці ознаки, він виділив 8 відділів (відділи А і Б – орієнтування на захід, без кісток коня та з кістками коня відповідно, аналогічно – відділи В і Г – орієнтування на схід, Д і Е – орієнтування на північ, Ж і З – орієнтування на південь), і в кожному з них по кілька типів. Типи виділялися за формою могильної ями [Федоров-Давидов, 1966].

На нашій території ці типи розподіляються наступним чином (рис. 1). Найбільший відсоток (59 %) – це поховання у простій ямі, без кісток коня: 24% орієнтовані на захід, 15 % – на південь, 11 % – на північ, 9 % – на схід. Інші поховання – з цілим кістяком чи частиною кістяка коня. Найпоширенішими є поховання відділу Б (орієнтування на захід з цілим кістяком чи частиною кістяка коня). 10% – це череп і чотири ноги коня над кістяком людини в ямі. Людина та кінч орієнтовані головою на захід. В 11 % випадків череп і чоти-

ри ноги коня розкладені на північ від поховання людини. Людина та кінь орієнтовані головою на захід. Схоже з ними 1 поховання, де на північ від людини був розкладений цілий кістяк коня (відділ Б, тип XIII), та 2 поховання (тип XX), де цілий кінь, розташований на північ від людини, був орієнтований не на захід, а на схід. У одному похованні типу XXI для коня, розташованого на північ від людини і орієнтованого головою на захід, була споруджена окрема яма. У цьому відділі виділяється поховання типу XXV, де ноги і череп коня були складені купою біля ніг людини.

У відділі Г (орієнтування на схід, з кістяком чи частиною кістяка коня) 2 поховання відносяться до типу II (череп і чотири ноги коня, розташовані на північ від людини, кінь черепом орієнтований на захід), 1 поховання – до типу VIII (аналогічно, але кістяк коня цілий), 1 поховання – до типу IX (цілий кістяк коня розташований на виступі).

Типологія Г.О. Федорова-Давидова включає 66 типів поховань. Лише за результатами розкопок В.О. Городцова та Є.П. Трифільєва можна виділити як мінімум 15 типів поховань. Виділення такої великої кількості типів навряд чи є доцільним. Деякі типи виділені лише для 1-2 відомих поховань. Крім того, Г.О. Федоров-Давидов часто не бере до уваги різноманітні деталі, наприклад, наявність накатника з колод над могилою, наявність паркану, який відділяє кістяк коня від кістяка людини в могилі, наявність домовини-колоди чи дощатої домовини і т. п. У цьому плані цікавим є поховання 1 кургану 1 біля с. Переїздна (сучасного Артемівського району Донецької обл.), де кістки коня групувалися навколо стовпчика, вбитого в дно могили [Городцов, 1907]. Кіл для конов'язі у похованнях з конем був характерною рисою на Північному Кавказі [Федоров-Давидов, 1966].

Крім того, часто не враховуються такі деталі, як сідло, стремена і т. п. Можливо, вони заміняли коня. Наприклад, у похованні 1 кург. 2 біля хут. Ковалівка (сучасного Барвінківського району Харківської обл.) збруя була покладена на кришку домовини [Городцов, 1905]. Крім того, незрозуміло, куди відносити поховання з проміжним орієнтуванням (на північний захід і т. п.). Іноді тип поховання визначити неможливо, як, наприклад, поховання в кургані 3 біля хут. Кам'янка (сучасне м. Сіверськ Артемівського району Донецької обл.), де небіжчик орієнтований на південь. Сама яма має оригінальну структуру – зі східцем вздовж західної і північної стіни ями [Городцов, 1907]. У типології Федорова-Давидова це не відображено.

Орієнтування поховань пізніх кочівників могло залежати від статі, соціального положення померлого, місця, часу і обставин його смерті тощо

[Гуляєв, 2006]. Не можна не враховувати зміну релігійних поглядів населення. У X-XIII ст. на території Східної Європи йде процес християнізації. Так, у басейні Сіверського Дінця були виявлені натільні хрестики цього часу [Шамрай, Соловкін, Філіппов, 2010]. Можна припустити, що на певних етапах розвитку кочової спільноти орієнтування іноді перестає бути етномаркуючою ознакою і перетворюється в маркер конфесійної приналежності. Великий відсоток поховань, орієнтованих на захід, вказують на можливість християнізації кочівників, які мешкали в басейні Сіверського Дінця. Цьому не суперечить навіть наявність поховального інвентаря. У сучасній науці нині побутує термін «етнізоване християнство», під яким розуміється переосмислення та адаптація християнських канонів до давніх вірувань.

Очевидно, в основу типології поховань пізніх кочівників варто покласти інші ознаки. Одну з таких спроб здійснив В.В. Кравець при дослідженні поховань пізніх кочівників на території Середнього Подоння. Наголошуючи на непостійності орієнтування людини, динаміці обряду поховання коня через етнічні контакти та внаслідок інших факторів, він пропонує розподілити усі поховання пізніх кочівників на три групи, беручи до уваги розміри ями: 1) вузькі довгі ями, де відношення довжини до ширини більше 2 (в середньому ширина 0,8 м, довжина – 2 м); 2) вузькі ями, що відповідають зросту небіжчика; 3) широкі ями, де середня ширина близько 2 м [Кравець, 2004].

Варто зазначити, що параметри ям першої групи наближаються до розмірів домовин (з 15 домовин, виявлених на нашій території, параметри яких наведені, усі мають довжину більше 2 м, 4 – майже 2, 5 м). Щодо широких ям, то вони маркують, скоріше, соціальне становище небіжчика, аніж етнічну приналежність. Розміри могильної ями, як правило, залежали від наявності кісток коня у похованні та їхнього положення щодо небіжчика. Отже, навряд чи наведена класифікація може бути застосована у нашому випадку.

Незважаючи на різнобій у орієнтуванні, все ж таки можна виділити деякі спільні ознаки. Цікаво, що кінь у похованнях у абсолютній більшості випадків орієнтований головою на захід або на північ. Роль коня, похованого разом з людиною, полягала в доставці померлого на той світ і служінні йому там так само, як і при житті. Логічно припустити, що орієнтування коня головою в той чи інший бік і вказує маршрут руху, який відповідав уявленням людей про «світ мертвих» з врахуванням топографічних особливостей місцевості. Аналізуючи етнографічні дані і писемні пам'ятки, С.П. Нестеров дійшов висновку, що у тюркомов-

них народів «світ мертвих» знаходився саме в західному та північному секторі горизонту [Нестеров, 1990]. Таким чином, тут ми спостерігаємо певну спільність уявлень про потойбічний світ у пізніх кочівників.

У більшості поховань кістки коня лежать зліва від небіжчика. Можливо, це пояснюється тим, що у деяких тюркських народів був звичай класти повід саме в ліву руку небіжчика. У середовищі тюркомовних кочівників побутувало уявлення, що на тому світі ліва рука стане правою [Нестеров, 1990].

На популярність таких уявлень серед пізніх кочівників вказує аналіз положення поховального інвентаря, зокрема зброї, щодо небіжчика. Так, з 8 випадків, коли в похованні була шабля, у 6 похованнях вона розташовувалась зліва від небіжчика, у 2 – справа, при цьому в одному випадку перехрестя було зняте і покладене біля лівого плеча. З 9 випадків, коли у похованні був колчан, у 2 випадках він поміщався зліва від небіжчика, у 3 – в ногах, у 3 – з правого боку, в 1 – на животі. В усіх трьох випадках, коли колчан поміщався справа, з лівого боку була шабля. Ще цікаве поховання, де з лівого боку поміщена сокира.

Не можна не враховувати специфіку кочівників Лісостепу. Очевидно, у зв'язку з нестачею територій для кочування більшість з них була охоплена процесами седентаризації. На це вказує наявність могильників. Наприклад, на території середньої течії Сіверського Дінця знаходиться могильник біля сл. Нижня Дуванка (сучасного Сватівського району Луганської обл.), 8 курганів якого були розкопані Є.П. Трифільєвим [Трифільєв, 1905]. Усі кургани мали висоту до 60 см, поховання в них були основними, небіжчиків ховали головою на схід в колодах (7 поховань) чи дощаних домовинах (1 поховання).

Великий вплив на побут і звичаї кочівників мало осіле населення, яке мешкало поблизу, зокрема, носії салтівської культури, яка в цей період переживала занепад. Спільне кочівницьке минуле мало зближувати носіїв салтівської культури з пізніми кочівниками. Цей вплив міг проявлятися і в поховальному обряді. Наприклад, можна погодитися з С.О. Плетньовою, що крейдяна підсипка у багатьох похованнях – свідчення впливу носіїв салтівської культури на пізніх кочівників [Плетньова, 1958].

Для кочівників простір, шлях відігравав велике значення. Більшу частину свого життя вони проводили в дорозі, що не могло не відбитися в поховальній обрядовості. Підкреслюючи роль коня у похованнях, часто недооцінюють роль домовини. Адаже не завжди кочівники для пересування вико-

ривували лише коня.

Пізні кочівники часто ховали своїх померлих у колодах або в дощаних домовинах. Незважаючи, здавалося б, на однакове призначення колод і домовин – ізолювати померлого від навколишнього світу – вони дуже відрізняються і за походженням, і за змістом. Так, дощані домовини – це важлива деталь поховального обряду власне кочівників. Ці домовини в багатьох випадках мають великі проміжки між дошками (решітчасті домовини), тобто аж ніяк не ізолюють померлого. Часто замість домовини могила угорі просто закривалася кількома дошками, покладеними впоперек. Це дуже нагадує конструкцію кочівницьких візків [Нестеров, 1990]. Часто у похованнях знаходять навіть колеса від візків. Таким чином, головне призначення у таких домовин було одне – довести померлого до потойбічного світу. Власне, таким же було і призначення коня.

Що стосується видовбаних усередині колод, куди клали небіжчика, то очевидно, що тут прослідковується вплив осілого населення, оскільки у степу не ростуть дерева такої товщини. Для виготовлення домовин цього типу використовували дуб, ясен тощо. Подібні колоди використовували і носії салтівської культури. У деяких випадках колода мала вигляд ладді. Це поховання в курганах поблизу с. Миколаївка Ізюмського повіту (нині Юмський район Харківської обл.) [Городцов, 1905]. Можливо, це знову ж таки робилося для того, щоб перевезти померлого до потойбічного світу. Дана територія знаходиться неподалік від р. Оскол, до того ж, недалеко від впадіння її в р. Сіверський Дінець. Можливо, для населення даної території важливе значення відіграло рибальство, тому і в останній путь свого родича вони проводили у домовині, зробленій у вигляді човна. Але, що цікаво, усі поховання з домовинами у вигляді ладді супроводжувалися і кістяком коня.

На процеси седентаризації у середовищі кочівників можуть вказувати і наявність кісток корови у похованні. Корова – більш вимоглива тварина, ніж вівця або коза, вона не може за день покрити великі відстані [Хазанов, 2002]. Що цікаво, поєднання у похованні і кісток корови, і кісток вівці у якості поховальної їжі практично не трапляється. Цікаве поховання жінки похилого віку (пох. 1, кург. 23 біля хут. Піски Ясинуватського району Донецької обл.), де череп і ноги корови були покладені біля людини, головою на північний захід, як і кінь у деяких похованнях. Сама жінка лежала головою на північний схід [Городцов, 1907]. Очевидно, корова починає в цей час відігравати важливе значення для кочівників.

Таким чином, питання типології поховань

пізніх кочівників на сьогодні далеке від остаточного рішення. Однак, у будь-якому випадку, при розробці типології слід враховувати специфіку історичного розвитку населення окремо взятого регіону, зв'язки з сусіднім населенням, процеси

християнізації, седентаризації тощо. У кожній окремій кочівницькій групі уявлення про потойбічний світ, і, відповідно, елементи поховального обряду могли досить суттєво різнитися.

- Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии, 1903 года; Дневник археологических исследований // Труды XIII АС. – Т. 1. – М., 1907. – С. 211-65.
- Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 174-514.
- Гуляев В. И.* Изучение погребального обряда в зарубежной археологии // РА. – 2006. – № 2. – С. 5-14.
- Кравец В. В.* О типологии погребальных памятников поздних кочевников Среднего Подонья // Археологические памятники бассейна Дона. – Воронеж, 2004. – С. 213-222.
- Нарожный Е. И.* Средневековые кочевники Северного Кавказа. – Армавир: Вид-во АДПУ, 2005. – 210 с.
- Нестеров С. П.* Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск: Наука, 1990. – 142 с.
- Плетнева С. А.* Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982. – 187 с.
- Плетнева С. А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Т. 1. – М. – Л., 1958. – С. 151-226.
- Плетнева С. А.* Половцы. – М.: Наука, 1990. – 205 с.
- Трифильев Е. П.* Курганы с каменными бабами Купянского уезда // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 141-144.
- Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 274 с.
- Хазанов А. М.* Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
- Шамрай А. В., Соловкин А. П., Филиппов А. П.* Христианское население среднего течения Северского Донца в X-XIII вв. // Святогірський альманах. – Донецьк, 2010. – С. 49-53.

Melnikova A.O.

***THE PROBLEM OF TYPOLOGY OF LATE NOMADIC BURIALS
(ACCORDING TO FINDS FROM MIDDLE SIVERSKIY DONETS RIVER BASIN)***

The development of the typology of the burials of the later nomads is very difficult but relevant question. The basis of existing typologies are wrong criteria. This makes it impossible to cover all known burials of the later nomads. Obviously, the development of the typology of the burials should be considered local features, relations with neighboring tribes and others.

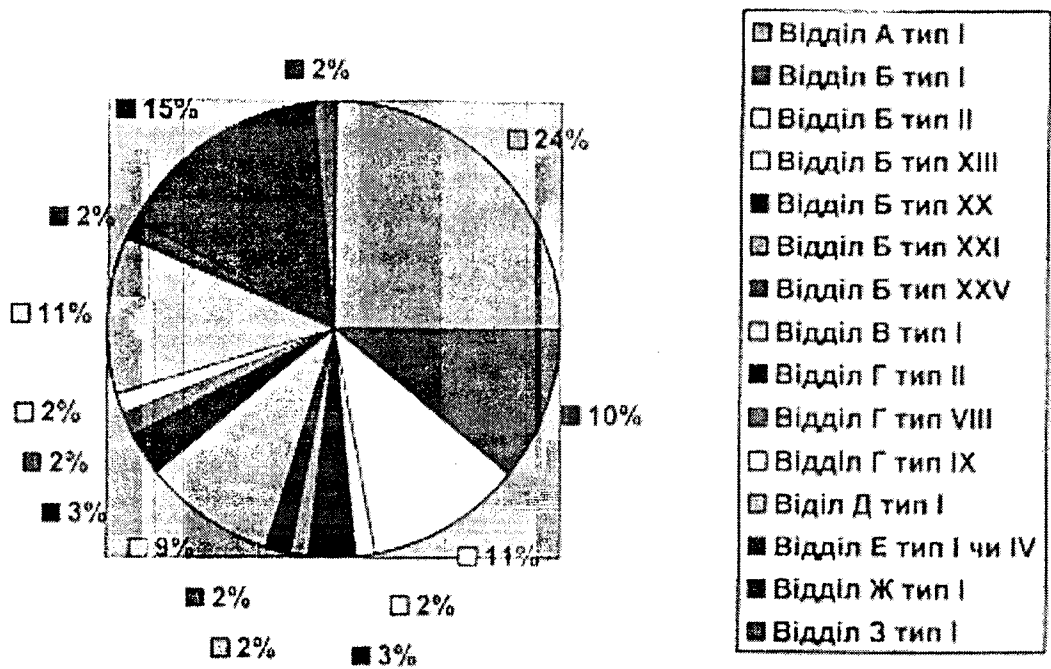

Рис. 1. Типи поховань пізніх кочівників на території середньої течії Сіверського Дінця (за типологією Г.О. Федорова-Давидова)